

Публікація присвячена опису маловідомої в Нижньому Побужжі кераміки доби середньовіччя. Знайдені матеріали вказують на економічні та культурні зв'язки жителів Дніпровського поселення з візантійським Херсоном (XIII ст.).

Поселення Дніпровське-2 виявлене і візуально обстежене В. І. Гошкевичем у 1913 р. Тоді ж було знято план¹, пізніше перевиданий І. В. Фабріціус². 1949 р. невеликі розкопки на поселенні було здійснено С. І. Капошиною³. 1975 р. на розораній частині пам'ятки Периферійним загonom Ольвійської експедиції ІА АН УРСР було зібрано підйомний матеріал, що належав трьом хронологічним періодам: елліністичному, римському та середньовічному. 1982 р. цим же загonom (нач. загону С. Б. Буйських) за участю автора було проведено невеликі розкопки, а М. М. Ієвлевим знято новий план*.

Поселення знаходиться на правому березі Дніпровського лиману за 2 км на південний захід від с. Дніпровське Очаківського району Миколаївської області і приблизно за 6 км на південний захід від Ольвії. Південно-східною стороною укріплення простягається вздовж урвистого берега лиману, з південно-західного боку — глибока, з крутими схилами балка, з півночі та північного сходу від степу воно захищене земляним валом та балкою.

Поселення складалося з двох частин, розмежованих широкою балкою, напевне, давнього походження. Північно-східна частина площею 0,85 га, на якій 1975 р. зібрано багато середньовічних матеріалів, зараз майже повністю покрита лісом, а південно-західна — площею 0,25 га, на якій 1982 р. здійснювались розкопки, вільна від лісових насаджень, але майже повністю зруйнована окопами турецьких та Великої Вітчизняної воєн.

Матеріали римського часу публікуються в іншій праці, в цій публікації коротко зупинимося на описанні середньовічної полив'яної кераміки, що дійшла до нас, хоча і в невеликій кількості, проте в доброму стані, який вигідно вирізняє її від випадкових знахідок на інших поселеннях ольвійської округи.

На розкопі № 1 в одній з ям (глибина 0,60 м, діаметр верхньої частини 1,50 м, діаметр дна 1,84 м) разом з матеріалами римського часу трапилось багато фрагментів, іноді досить великих, глазурованого посуду. Слід гадати, що яму було викопано в середньовічні часи і тоді ж засипано землею з культурного шару поселення, з якої потрапили і матеріали римського часу.

При лабораторній обробці матеріалів пощастило повністю відновити дві полив'яні миски та дві тарілки.

Спільними для всього посуду є червона глина, врізний геометричний орнамент під світло-жовтою поливою в поєднанні з коричневим (окис заліза) або зеленим (окис міді) фоном. Рисунок врізною лінією — графіті — нанесено по білому ангобу товстою лінією шириною 1,5—2 мм.

1. Миска з заокругленими стінками на кільцевому піддоні висотою 6,3 см, діаметром вінець 15 см, діаметром піддону 5,8 см (рисунок). Середина та зовнішній край вінець вкриті білим ангобом.

¹ Гошкевич В. И. ЛХМ за 1913 г. — Херсон, 1915. — Вып. 5. — С. 11, 12. — Рис. 7.

² Фабрициус И. В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951. — Ч. 1. — С. 68, 69. — Рис. 21.

³ Славін Л. М. Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр. // АП УРСР. — К., 1955. — Т. V. — С. 137.

* Див. рис. 2, II до статті С. Б. Буйських, М. М. Ієвлева в цьому ж номері журналу.

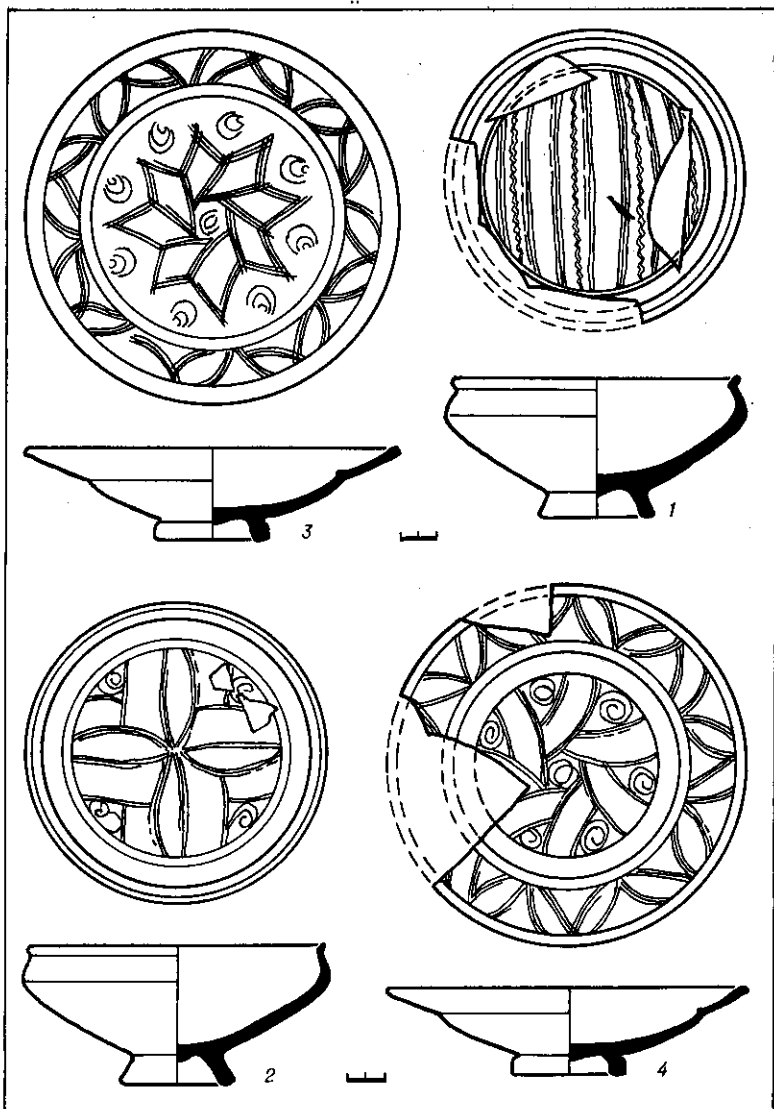

Рисунок. Полів'яний посуд: 1—2 — миски; 3—4 — тарілки.

Орнамент всередині: по верхньому краю вінець втиснуті дві концентричні паралельні одна одній лінії. Такі ж лінії оздоблюють і верхню частину миски, придонну ж заповнено смугами з втиснутих паралельних та хвилястих ліній, що чергуються. Смуги з хвилястими лініями зафарбовані темно-зеленим, а з прямими — темно-коричневим кольорами. З зовнішнього боку під вінцями відтиснута концентрична лінія, від якої по краю вінець втиснуті скісні смуги з трьох ліній, затоновані почергово зеленою та коричневою фарбами. Мазки фарби нанесені дуже недбало — вони то перекривають втиснуті лінії, то відступають від них, внаслідок чого відстань між різнокольоровими смугами неоднорівна — вони то зближуються, то розходяться. Така вільна, невимушена манера забарвлення, що не збігається з орнаментом графіті, надає місці вишуканого барвистого вигляду.

Аналогічні миски зустрічаються в Південній Тавриці⁴.

2. Миска з заокругленими стінками на кільцевому піддоні (рисунок, 2) висотою 6,3 см, діаметр вінець 15,4 см, діаметр піддона 5,5 см.

⁴ Паршина Е. А. Средневековая керамика Южной Таврики // ФТ.—К., 1974.— С. 68, 69.—Рис. 10, 5; Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство Средневековой Таврики.—Л., 1979.—С. 140.

Всередині і зовні по краю вінець покрита білим ангобом. Орнамент всередині: по краю вінець втиснута концентрична лінія; горішня частина, як і в попередньої миски, оздоблена двома паралельно втиснутими лініями. Дно миски орнаментовано чотирипелюстковою розеткою, утвореною трьома втиснутими лініями. В проміжках між пелюстками розетки орнаментом графіті подвійними лініями нанесено неправильної форми трикутники, а всередині них — спіралеподібні завитки. Пелюстки розетки зафарбовано в марганцевий колір, причому запливи фарби тягнуться до самого верху миски. Трикутники та завитки в них вкриті блідо-зеленою фарбою, яка підіймається трохи вище втиснутих концентричних ліній. З зовнішнього боку віщя та їх зріз під поливою по білому ангобу зафарбовано в яскраво-зелений колір.

Миски з аналогічною орнаментациєю, але іноді з більшою кількістю пелюсток у розетці відомі з Південної Таврики⁵, Херсонеса⁶, Таманського півострова⁷ та інших місць.

3. Червоноглиняна поліхромна тарілка з ледь піднятими вінцями та сильно скошеними стінками на кільцевому піддоні висотою 4,8 см, діаметр вінець 19,4 см, діаметр дна 6 см (рисунок, 3). По білому ангобу всередині вкрита прозорою зелено-жовтою поливою, запливи якої у вигляді смуг та плям простежуються місцями з зовнішнього боку. Всередині тарілка прикрашена восьмипроменевою зіркою, утвореною двома-трьома товстими втиснутими лініями. Промені зірки по чергово зафарбовано в коричневий та зелений кольори. В центрі зірки розміщено спіралеподібний завиток коричневого кольору. Подібні ж завитки, по чергово зафарбовані в зелений та коричневий кольори, розміщено між променями зірки. Край вінець орнаментовано двома втиснутими концентричними лініями — одна з них проходить по самому краю біля зрізу вінець, а друга — в місці переходу вінець до стінок. Простір між лініями заповнено парами листків, що розходяться від основи в сторони. Зверху пари листків поєднуються, а іноді й перекривають один одного. Листки утворено трьома товстими вдавненими лініями і по чергово зафарбовано в коричневий та зелений колір. Чергування квітів на променях зірки, спіралеподібних завитках та на листках вінець по жвавлює рисунок і підвищує виразність всієї декоративної композиції⁸.

4. Червонолакова поліхромна тарілка з ледь піднятим бортиком та сильно скошеними стінками на кільцевому піддоні (рисунок, 4) висотою 4,4 см, діаметром вінець 19 см, діаметром дна 6 см. У центрі тарілки семипроменева зірка утворена з листя, що відходить одне від одного і зафарбоване по чергово в коричневий та зелений колір. Край листків позначено двома та трьома втиснутими товстими лініями. В центрі зірки спіралеподібний завиток коричневого кольору. Такі ж завитки розміщено між променями. Якщо на попередній тарілці промені зірки мали гострі кути, то тут кінці листків зрізані втиснутою концентричною лінією. Орнаментация бортика така ж, як і на попередньому виробі, тільки тут немає втиснутої лінії біля переходу бортика в стінки.

Орнамент у вигляді багатопроменевої зірки частий на пізньосередньовічній полив'яній кераміці і відомий на різних поселеннях⁹.

Однакові форми мисок і тарілок, ідентичний склад та колір гли-

⁵ Паршина Е. А. Указ. соч.— С. 68.— Рис. 10, 8, 9.

⁶ Яковсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.) // МИА.— 1950.— № 17.— С. 180.— Табл. XII, 50; Яковсон А. Л. Керамика и керамическое производство...— С. 135.— Рис. 84, 1.

⁷ Макарова Т. И. Поливная керамика Таманского городища // Керамика и стекло древней Тмутаракани.— М., 1963.— С. 90—92.

⁸ Паршина Е. А. Указ. соч.— С. 71.

⁹ Яковсон А. Л. Средневековый Херсонес.— С. 178, 179.— Табл. X, 44; Яковсон А. Л. Керамика и керамическое производство...— С. 135.— Рис. 84; Паршина Е. А. Указ. соч.— С. 70, 71.— Рис. 10, 16, 17; Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства древней Руси // САИ.— 1967.— Вып. Е-138.— Табл. IX, 3; Федоров-Давыдов Г. А. Раскопки Нового Сарая в 1959—1962 гг. // СА.— 1964.— № 1.— С. 265.— Рис. 13, 1.

ни, тотожна орнаментация тарілок, майже однакові розміри посудин наводять на думку про те, що вони були виготовлені в одній майстерні і, мабуть, одним майстром, одним і тим же інструментом, використаним для нанесення графічного орнаменту. Незначна різниця в товщині та глибині втиснутих ліній могла залежати від ступеня натиску. Всі графічні лінії мають темно-коричневий колір, який не збігається з орнаментальною більш світлою коричневою фарбою, що нанесена окисом заліза. Пояснюється це тим, що вони врізані в глину, природний червоний колір якої дещо змінився під впливом глазури та випалу.

З внутрішнього боку на дні всіх розглянутих виробів збереглися сліди від трикутних підставок з шипами, на які ставились до гончарних печей вкриті поливою посудини. В місцях стику з шипами поливи немає; вона здиралась при зніманні підставок після обпалу посуду. В розглянутій нами мисці під № 1 загострення шипів так пригоріли, що майстру довелося зламати їх, залишивши уламки кінців на дні посудини, розміщені рівностороннім трикутником на відстані 5 см один від одного. Такі підставки у пізньому середньовіччі були досить поширені у Візантії, а у нас у Херсонесі¹⁰ та Закавказзі¹¹.

Про техніку виготовлення полив'яного посуду можна одержати уявлення за етнографічними даними. Повторюючись, нагадаємо, що виліплена посудина підсушується, потім покривається ангобом, тобто розчином білої глини (на мисках всередині та на бортику зовні, а на торілках всередині та по зрізу вінець), потім повторне короточасне просушування (до 4-х годин), після якого майстер-художник спеціальним інструментом прокреслює на ангобі графічний рисунок. Після цього посуд сушиться ще днів шість. На добре висохлу поверхню коричневою та зеленою поливою наноситься необхідний орнаментальний візерунок згідно з графічним рисунком і після підсихання поливи посуд обпалюють при температурі 800—850°. Після першого випалу ангобовану поверхню посуду повністю покривають прозорою поливою, дають їй підсохнути і піддають повторному випалові при температурі близько 900°, при якій полива розплавлюється і надає посудині лискучого склоподібного покриття¹².

Прозора полива (глазур) виготовлялась з перепаленого свинцю в суміші з оловом. Перепалений свинець розтирався на жорнах з додаванням води, а потім змішувався з дуже дрібно розмеленим кварцовим піском та рідкою глиною. Утворена таким чином густа суміш і служила поливою для готових посудин¹³.

Вперше поливу було винайдено на Сході. В Єгипті ще за доби неоліту склоподібною рідиною вкривали намисто з м'якого каменю стеатиту. В Ассирії, Вавілоні та Ахеменідській Персії поливою покривалась глиняна цегла і фризи¹⁴. Греція, хоча й була сучасницею Перського царства, поливи не знала.

Глиняний посуд, вкритий непроникним для вологи глазуrom, з'являється пізніше і знову ж таки на Сході. Розквіт його виробництва припадає на добу середньовіччя. Візантії ми зобов'язані розширенням території його розповсюдження. Херсон відіграв посередницьку роль у торгівлі Північного Причорномор'я з Візантією. Херсонські купці доставляли в Константинополь з Русі шкіру, віск, хутро, а звідтіля ввозили тканину, коштовності, зброю, прянощі та полив'яний посуд. З Херсону цей посуд потрапляв до Тмутаракані на Таманському півострові, до Хозарської фортеці Саркел на Дону¹⁵ та до міст Давньої Русі — Києва, Вишгорода, Білгорода, Смоленська і Новгороду¹⁶.

¹⁰ *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство...— С. 146, 147.— Рис. 93.

¹¹ *Якобсон А. Л.* Художественная керамика Байлакана (Орен-Кала) // МИА.— 1959.— № 67.— С. 286—288.— Рис. 5а.

¹² *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес.— С. 114—116.

¹³ *Зарецкий И. А.* Гончарный промысел Полтавской губернии.— Полтава, 1894.— С. 77, 78; *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес.— С. 116.

¹⁴ *Макарова Т. И.* Поливная керамика в Древней Руси.— М., 1972.— С. 5.

¹⁵ *Там же.*— С. 5; *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство...— С. 83, 84.

¹⁶ *Макарова Т. И.* Поливная посуда...— С. 7.

В епоху пізнього середньовіччя виробництво полив'яного посуду налагоджується в Херсоні (XII—XIII ст.), Білгороді-Дністровську та в деяких руських містах.

За численними аналогіями описані нами миски й тарілки датуються XIII ст.¹⁷. Природно виникає питання, звідкіля вони поступали на береги Нижнього Побужжя та Подніпров'я? В Білгороді-Дністровському полив'яний посуд виготовлявся в золотоординські часи, наприкінці XIII—XIV ст.¹⁸, отже, цей виробничий район відпадає. Одним з найбільш ранніх центрів виготовлення посуду з поливою був Херсон (античний Херсонес), підвладний Візантійській імперії, який увібрив традиції її прикладного мистецтва. В Херсоні виробництво полив'яного посуду продовжувалось і після того, як Візантія була розгромлена хрестоносцями в 1204 р.¹⁹

З падінням Візантії Херсон опинився в політичній залежності від Трапезунта, територія якого знаходилась на межі культур Кавказу, Персії, Сирії та Месопотамії. На виробництво полив'яного посуду Херсону в XIII ст. впливають тепер Мала Азія та Закавказзя, особливо Вірменія та Азербайджан²⁰.

Розглянуті нами миски і тарілки за орнаментальними мотивами близькі до посуду групи 6 з Херсону²¹, де він вважається місцевим виробництвом XIII ст. і, напевне, звідтіля цей посуд потрапив до населення Дніпро-Бузького лиману.

А. В. Бураков

ПОЛИВНАЯ ПОСУДА С ГОРОДИЩА ДНЕПРОВСКОЕ-2

В статье дано подробное описание комплекса поливной посуды XIII в., найденной на поселении Днепровское-2 вблизи Ольвии. Впервые эта посуда появляется на Востоке. через Византию попадает в Херсон, который в XII—XIII вв. налаживает свое производство. Из Херсона она широко распространяется по территории нашей страны — от Нижнего Поднепровья и Побужья до Волхова и от Днестра до Дона.

A. V. Burakov

GLAZED DISHES FROM SETTLEMENT DNEPROVSKOE-2

The paper presents a detailed description of a complex of the glazed dishes of the 13th century found in the settlement Dneprovskoe-2 near Olbia. For the first time these dishes had appeared in the East, then came to Chersonese through Byzantium. In the 12-13th centuries Chersonese organized its own production of such dishes. From the Chersonese they spread in the territory of our country — from the lower Dnieper area and Bug area to Volkhov and from Dnestr to Don.

Одержано 13.01.87

¹⁷ *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес.— С. 178 и сл.; *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое производство...— С. 9 и сл.; *Паршина Е. А.* Указ. соч.— С. 71, 72.

¹⁸ *Клейман И. Б.* Стратиграфия культурного слоя городища Тиры-Белгорода // *Античная Тира и средневековый Белгород.*— К., 1979.— С. 62, 64, 66; *Крижицький С. Д., Клейман И. Б.* Розкопки в Білгороді-Дністровському // АДУ.— К., 1972.— Вип. IV.— С. 181.

¹⁹ *История Византии.*— М., 1967.— Т. 2.— С. 345, 346.

²⁰ *Якобсон А. Л.* Средневековый Херсонес.— С. 225, 226.

²¹ *Там же.*— С. 178—187; *Якобсон А. Л.* Керамика и керамическое...— С. 133—140.